

Самобутня Україна. – 10982 рік Дажбожий. – № 183 – 184. – С. 1652. ¹³Вісті з України // Самобутня Україна. – 1991. – № 289 – 290. – С. 3495. ¹⁴Лисенко С. Вказ. праця. – С. 516 – 517. ¹⁵Савченко А. “Хоче Бог Рідну Віру вітати!” // Подільські вісті. – 17 січня 1995 р. – С. 3. ¹⁶Вісті з України // Самобутня Україна. – 1991. – № 289 – 290. – С. 3560. ¹⁷Основний Закон (Статут) ОСІДУ РУНВіри // Самобутня Україна. – 10980 рік Дажбожий. – № 160. – С. 1454. ¹⁸Феномен РУНВіри // Україна. – 1991. – № 18. – С. 23. ¹⁹Мудрість Української Правди: Наука РУНВіри. – К., 1996. – С. 475. ²⁰Силенко Л. Переоцінка духовної вартості. – Видання ОСІДУ РУНВіри, 1988. – С. 89. ²¹Лисенко С. Вказ. праця. – С. 519. ²²Мирослав (Шкаврितко) Наука Рідної Віри. Питання і відповіді. – Видано Духовним Вогнищем Рідної Віри на чужині, 1980. – С. 15. ²³Мудрість Української Правди... – С. 241 – 242. ²⁴Лисенко С. Вказ. праця. – С. 451. ²⁵Мудрість Української Правди... – С. 42, 145. ²⁶Силенко Л. Вказ. праця. – С. 89. ²⁷В чисельнику подаються офіційно зареєстровані громади, в знаменнику – ті, які подали заявку на реєстрацію, але офіційно не зареєстровані з тих чи інших причин. Діяльність незареєстрованих релігійних організацій дозволена чинним законодавством. ²⁸Таблиця змін мережі релігійних організацій України (дані на 1 січня відповідного року)//Релігійна панорама. – 2001. – № 3. – С. 66. ²⁹Дані про кількість релігійних організацій, що діють в Україні. Станом на 01.01.1995 р. // Права людини в Україні. – К.– Харків, 1995. – Вип. 15. – С. 94. ³⁰Інформаційний звіт Держкомрелігій за 1999 р. Про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні (Виклад) // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 25. ³¹Дружня зустріч в центрі “Світовид” //Сварог. – К., 1997. – Вип. 6. – С.6. ³²Українська язичницька віра // Сварог. – К., 1997. – Вип. 6. – С.2. ³³Шаян В. Найвище світло. Студія про Сварога і Хорса. – Лондон – Торонто, 1969. – С.16. ³⁴Шановні Побратими і Посестри Рідної Віри! // Сварог. – К., 1995. – Вип.2. – С.10. ³⁵Лозко Г. Українське язичництво і сучасність // Сварог. – К., 1997. – Вип.6. – С.5. ³⁶Порівняльна таблиця Рідної Віри та РУНВіри (основні засади) // Сварог. – К., 1996. – Вип.4. – С.16.

Володимир ВАСИЛЬЧУК
Київ

ПОСЕЛЕННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ НА ПВДНІ УКРАЇНИ наприкінці XVIII – початку XIX століття

Друга половина XVIII ст. стала переломним етапом в зовнішній політиці самодержавства Росії. Це було пов'язано з ліквідацією Запорізької Січі (1775) і депортацією українців на Кубань та Задунав'я, руйнуванням їхнього осідку, конфіскацією їхньої власності, приєднанням південноукраїнських земель, які диктували нове ставлення до нових територій та кордонів з ними, а точніше до виходів Чорного і Азовського морів. Перемога Росії над Туреччиною у війнах 1768 – 1776 та 1781 – 1791 рр. остаточно забезпечила контроль над великими територіями північного Причорномор'я. У зв'язку з цим постало питання про термінове переселення земель як стихійними, так і організованими засобами. Цей процес гальмувала політика російського царату відносно кріпосного права, яка не допускала вільного переміщення українського та російського селянства.

На початку 1760-х рр. в Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: мався певний досвід з переселення сербів, підготовлені пропозиції і, головне, необхідність “облаштувати” Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, з економічною та метою асиміляції краю.

Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велася робота з відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію. Зійшовши на престол у 1762 р., Катерина отримала і пакет пропозицій щодо поліпшення демографічної та етнічної ситуації у країні. Розв'язання цієї проблеми Катерина II вбачала саме у залученні іноземців, насамперед її етнічних родичів – німців. На її думку, “колоністи своєю роботою, думками, ремісничими заводами і рукодільними мануфактурами за короткий час можуть принести імперії таку користь, яку принесли гугеноти Франції після скасування Нантського едикту Прусії, Данії та Голландії”¹.

Головним своїм завданням російський уряд вважав назавжди позбавитися вільнодумного козацтва на Півдні України, а також і піднесення сільського господарства. Саме з такого розуміння цілей колонізації і виходила Катерина II. Прикриваючи сенс головної мети, урядовець М.Фірсов загальну позицію уряду сформулював так: “Землеробство є головною продуктивною працею і джерелом багатства нації”².

Держава зобов'язувалася забезпечити належні умови прийому, розселення та організації колоній. Особливо організовано заселявся Південь України, де засновувалися великі колонії німецьких поселенців. Тут були створені відповідні адміністративні органи, які підпорядковувалися Конторі опікунства іноземців. Безпосередній прийом та облаштування колоністів покладалися на емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі були створені пункти прийому, а в Дубоссарах та Ізмаїлі також і карантини. Вони діяли на основі інструкції про прийом колоністів. Була розроблена певна схема прийому переселенців: спочатку вони мали пройти карантин, тобто обстеження на епідемічні захворювання, а потім відряджалися до місць проживання.

Вже з перших років освоєння Новоросії, при переважачій чисельності українців (74,81%), певний відсоток в структурі її населення займали представники інших народів. Етнічний склад населення Новоросії в 60 – 80-х роках XVIII ст. (чоловіки) становив:³

Народи	Роки		1782	
	1763 – 1764			
	число	%	число	%
Всього	67 730	100,0	20 2449	100,0
У тому числі :				
українці	50 672	74,81	14 4754	71,50
росіяни	8 164	12,05	18 426	9,10
серби	1 410	2,08	1 313	0,65
поляки	564	0,83	1 059	0,52
болгари	165	0,24	739	0,36
німці	62	0,09	334	0,17
та інші				

Однак, на шляху розвитку колонізації існувало й чимало перешкод. Однією з них була відсутність чітких планів освоєння південноукраїнських земель, значна частина яких належала великим землевласникам – державним сановникам та поміщикам. Уряд усвідомлював, що необхідна певна система, яка б ґрунтувалася на всебічних і точних знаннях про території, що мають заселятися. У лютому 1764 р. відомий Маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке скеровувало колоністів розселятися спочатку у волостях, поблизу вже заселених місць, потім на землях, розташованих посередині відведених для цього територій. Межі волості мали бути колоподібними, не менше 60 – 70 верст у діаметрі, із земельними масивами на тисячу сімей. У кожній волості планувалося розселити людей одного віросповідання, а поселення мали розташовуватись так, щоб у разі необхідності могли надавати одне одному допомогу. Кожній родині нарізали по 30 десятин землі: 15 – орної, 5 – сінокошу, 5 – лісу і 5 десятин для садиби, саду та випасу. Колонія мала формуватись у такий спосіб, щоб шоста частина всієї землі становила запас для майбутнього приросту населення і ще одна шоста залишалася б для нових садиб. Ярмарки та базари дозволялось організувати лише в головних поселеннях волостей.

У цьому ж році був затверджений і загальний “План про заселення Новоросійського краю”, згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії – 52 тис. десятин, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії. Відповідно до аграрного закону 1764 р. ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувались на погашення витрат по переселенню⁴.

Колонізація не повинна була перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння. 9 травня 1809 р. за підписом члена уряду графа Кочубея набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі. У ньому визначалися такі правила:

1) колоністи поселяються на землю поміщиків на засадах, визначених Маніфестом 1763 р.; мають свободу віросповідання і побуту, звільняються від військової служби, за винятком добровільного бажання; 2) користуються пільгами; 3) урівнюються з іншим населенням при сплаті земських податків; 4) приписуються до місця свого проживання; 5) мають право переходити від одного поміщика до іншого⁵.

Поміщики мали можливість вибирати собі працівників із числа кріпосних або колоністів. Значна частина їх віддавала перевагу саме останнім, оскільки ті були добрими працівниками.

На прийом колоністів держава виділяла значні кошти. У 1810 р. кожна сім'я німецьких переселенців обходилася державному бюджету в 17 крб. 50 коп. асигнуваннями і 2 крб. 80 коп. сріблом⁶. Слід відзначити, однак, що через 30 років колоністи мали відшкодувати ці видатки.

Уряд здійснював певні кроки, спрямовані на захист життя і здоров'я колоністів. Проте, більшості з них довелося пережити транспортні проблеми, хвороби, голод, не облаштованість побуту, відсутність житла. Герцог Рішельє в 1805 р. писав: “Не можу передати вам, до якої міри кровоточило моє серце, коли я побачив, в якому становищі знаходяться колоністи в Овідіополі... Сподіваюсь, що, дякуючи вжитим мною заходам, це незабаром скінчиться, потрібно лише ізолювати хворих від здорових, чого не дозволяли зробити чиновницькі перепони”⁷.

Додавалися і труднощі, пов'язані з природнокліматичними умовами, бездоріжжям. Відсутність поштових станцій з необхідним житлом призводила до масових простудних захворювань. Частими були крадіжки майна, коней, будівельних матеріалів. В особливо скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало.

Колонії створювалися з огляду на наявність водних джерел, лісу, пасовищ та наближення до міста, яке б мало порт чи інші вузлові комунікації. Землі виділялись відповідно до опублікованого 22 березня 1764 р. урядового “Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення”⁸. Відведені землі розділялись на ділянки по 56 десятин, визначалося місце для забудови і для землеробства.

Колонія як населений пункт, по суті, була новим вуличним типом поселення і відрізнялася від решти існуючих в Україні населених пунктів: сіл, слобод, хуторів, зимовищ, містечок, посадів, аулів, сілець тощо.

За Маніфестом 1763 р. організувати будівництво житла для новоприбулих мала колоністська адміністрація. Проте, на практиці ця проблема набувала особливої гостроти. Відсутність лісу, джерел води, а також російська практика зводити житло силами підрядників не давали позитивного результату. Екстремальна ситуація спонукала піти шляхом спорудження землянок, глиняних і саманних будівель. Технологія такого будівництва була запозичена німецькими колоністами в їхніх попередників, що прибули сюди з Угорщини. Застосувавши її, вони могли перезимувати і приступити до спорудження житла власними силами. На будівництво оселі держава виділяла кожній сім'ї колоністів по 100 крб.⁹

Колоністська адміністрація була зацікавлена в тому, щоб переселенці будувалися самостійно. Це дозволяло в майбутньому уникнути нарікань з боку колоністів на низьку якість житла, зведеного підрядниками. Мав вигоду від такої практики і колоніст, оскільки йому списувався борг на ту суму, в яку оцінювалось його будівництво. Перевага цього підходу полягала також у тому, що німці отримували можливість застосувати свої традиції на практиці, а властиві їм раціоналізм та практичність дозволили в непростих умовах будівництва відшукати його оптимальні варіанти. Ними був освоєний економний процес виготовлення цегли, розроблено декілька оригінальних проектів планування садиб. Порівнюючи типи забудови в німецьких колоніях, можна виявити як спільні, так і особливі риси. Розташування поблизу оселі клуні, хліва, клумби й городу було характерним для більшості садиб. Проте малися і такі, де конюшня та хлів споруджувалися віддалік житла.

Етнограф В.Бабенко, який неодноразово бував у німецьких колоніях, досліджував їх у Катеринославській губернії, писав, що вони “являли собою зразок всього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, упорядкованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна вирізнити центральну вулицю – більш широку... На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями... Підведені сади і дерева навколо садиб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність... упадають в очі кожному відвідувачу цих місць”¹⁰.

Ще однією проблемою, яка виникала на початку перебування німецьких колоністів в Україні, була відсутність необхідної кількості та якості землеробських знарядь праці. Ті, що привозилися, не відповідали місцевим умовам, адже земля являла собою цілину. Колоністи, які розселялися по берегах річок, часто потерпали від весняних паводків. Природнокліматичні умови нерідко доводили німців до розпаду. Подорожуючі в Україні у 1816 р. могли спостерігати в німецьких колоніях “бліді, у лахмітті людські постаті, що вилазили з брудних землянок, аби насилу тягтися на невідкладну роботу”¹¹.

Російсько-турецька війна виснажувала державну скарбницю, і уряд не міг своєчасно виконувати свої зобов'язання перед колоністами. Обіцяні їм кредити видавалися невеликими частинами, які одразу ж витрачалися на харчі та придбання найнеобхідніших речей. Таке становище змушувало переселенців продавати навіть призначені для зведення житла будівельні матеріали, які й без того відпускалися їм нерегулярно і в недостатній кількості. Щоби хоч якось допомогти колоністам, місцевій владі довелося видавати їм продукти харчування з державних магазинів¹².

Внаслідок тих пільгових умов, які були надані колоністам, кількість заснованих ними поселень швидко зростала, здебільшого в південних областях України. Лише у Надазов'ї з 20-х рр. до середини XIX століття було засновано 48 поселень¹³.

Одночасно з ними до Катеринославської губернії прибули 900 переселенців, що належали до різних релігійних течій; вони заснували колонії Ямбург, Йозефсталь і Фішерсдорф¹⁴. Розвиток цих поселень відбувався по-різному. Якщо в Ямбурзі кількість жителів чоловічої статі за 1789 – 1793 рр. зростає з 148 до 485 осіб, то в Йозефстальську колонію через високу смертність її переселенців з Волині для поповнення були переселені швабські селяни¹⁵.

Незважаючи на тяжкі випробування процес колонізації не припинявся. У 1793 – 1796 рр. на Південь прибуло 118 родин, з яких 86 були поселені на козацьких землях о. Хортиця. Решта утворили дві колонії – Менвізе в Олександрівському і Кронегартен у Новомосковському повітах¹⁶.

Другий значний приплив емігрантів у Катеринославську губернію здійснювали більш заможні колоністи, які привезли з собою деякі кошти, велику кількість худоби, а також коней. Вони почали господарювати ефективніше.

Наприкінці XVIII ст. уряд докладав чимало зусиль для поліпшення становища колоністів, частина яких через складні умови життя перебиралась у більш сприятливі місцевості. У квітні 1800 р. був виданий указ про переселення з о. Хортиця 150 родин. Деякі з них у 1802 р. були поселені в Нижній Хортиці на землях, викуплених державою у радника Міклашевського¹⁷.

Грамота Павла I від 6 вересня 1800 р., яка підтвердила привілеї всіх іноземних колоністів і гарантувала свободу віросповідання поселенцям-менонітам, послужила поштовхом для нового припливу їх до Росії. У 1803 – 1804 рр. на берегах Дніпра розселились 304 родини, які заснували сім колоній¹⁸.

Протягом 1803 – 1825 рр. у Катеринославській губернії були засновані колонії: Бурвальде, Нідер Хоргіц, Розенгарт, Блюменгарт, Нойгорст, Кронсталь, Нойостервік, Шенберг – у Катеринославському повіті; в Маріупольській менонітській окрузі – Кіршвальд, Тігенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кронсдорф, Розенберг, Грюнау, Вікерау, Рейхенберг, Нойгоф, Ейхвальд, Тігенорт, Тіргарт; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Лібентальській окрузі – Маріенталь, Грослібенталь, Клейнлібенталь, Александергільф, Йозефсталь, Люстдорф, Нойбург, Петерсталь, Францфельд, Фройденталь; Кучурганській окрузі – Зельц, Страсбург, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас; Березанській окрузі – Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Катеріненталь, Йоганнсталь. За радянського часу назви ці були перейменовані.

Особливо інтенсивним у цей час був процес заснування німецьких і менонітських колоній у Таврійській губернії. Усього близько 65 німецьких поселень.

Виникали колонії і на Кримському півострові та Бессарабії. У Нойзацькій окрузі Сімферопольського повіту утворились колонії: Нойзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь; у Цюріхстальській окрузі Феодосійського повіту – Цюріхсталь, Гейльбрюн, Судак, Герценберг та ряд інших¹⁹.

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як вступило в дію розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й продовжувався до 40-х рр. XIX ст. У 1823 р. 139 сімей із Бадена розселились в Катеринославській губернії²⁰. Обмеження на переселення не стосувались лише менонітів, до яких уряд ставився толерантно і надавав їм різноманітну допомогу.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Цар Микола I обмежував імміграцію, знов-таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців. До середини 60-х рр. XIX ст. було засновано кілька колоній: у Катеринославській губернії, Олександрівському повіті, Маріупольській окрузі – Бергталь, Менфельд, Менталь, Геймбуден, Фрідріхсталь; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Березанській окрузі – Ватерлоо, Нойфройденталь, Гелененталь; у Таврійській губернії: в Бердянському повіті й однойменній окрузі – Ной-Штуттгарт²¹ та ряд інших.

Більшість їх створювалася в порядку винятку, на прохання зацікавлених осіб з числа урядовців, великих землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Ангальт-Кетенський попросив у царя дозволу створити в Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Указ від 3 березня 1818 р. наголошував, що це поселення має стати “взірцем великого, добре влаштованого сільського господарства, поєданого з фабричним виробництвом” і що воно “повернеться у власність казни, якщо в ньому по завершенню десяти років не буде в наявності принаймні 20 000 овець поліпшеної породи з потрібною кількістю вівчарів і не менше як 100 сімей для обслуговування цих овець і для хліборобства та фабричної діяльності”²².

Чимало колоній створювалось шляхом розукрупнення і поділу первинних поселень на декілька нових. Особливо активно цей процес відбувався у другій половині XIX ст.

Колонії Півдня України різнилися між собою розмірами територій, чисельністю та статево-віковими характеристиками населення. У 1814 р. в Тираспольському, Херсонському й Овідіопольському повітах Херсонської губернії німці розселились у чотирьох округах: Лібентальській, Кучурганській, Глюкстальській і Березанській. Найбільше поселень (10) мала Лібентальська округа, в них проживала 721 родина з 1677 чоловіками і 1652 жінками²³.

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці стали помітним етнічним компонентом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3% населення Херсонської та 2,3% Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9% усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6%) повітах²⁴.

Свій внесок у заселенні південноукраїнських земель зробили і міщани, хоча у порівнянні з селянами їх кількість була значно меншою. Німці відіграли помітну роль у промисловому розвитку південних міст, зокрема Одеси. Тут одним із найстаріших був завод мила і свічок Санценбахера, продукція якого користувалася попитом у всій Європі, заводи Й. Гена, що виробляли сільськогосподарську техніку²⁵.

Німецькі поселення у центральному, північному і західному регіонах України (за винятком Волині) відрізнялися від колоній Півдня. Власне, це були не колонії, а маєтки, слободи, хутори, розпоршені невеличкими острівцями поміж українських сіл, хуторів і містечок.

Незважаючи на те, що німецькі переселенці становили етнічну меншість (0,9%) в Україні, вони справили суттєвий вплив на соціальне, економічне та духовне життя. В галузі агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід з українськими традиціями, що в свою чергу призвело до інтенсифікації розвитку господарства на Півдні України.

¹Наказ Комиссии о сочинении проекта нового Уложения. – СПб., 1809. – С. 268. ²Див.: Очерки из истории торговой политики. – Казань, 1902. – С. 20 – 38; 71 – 72. ³Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975. – С. 21. ⁴Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – С. 21. ⁵Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 615. – Арк. 7. ⁶РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 207. – Арк. 68. ⁷Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. Бобиневой. – Днепропетровск, 1999. – С. 59 – 60. ⁸Полное собрание законов Российской империи. – Т. XVI. ⁹РДІА. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 116. – Арк. 27. ¹⁰Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. – Екатеринослав, 1905. – С. 88. ¹¹Meissner B., Neubauer H., Eisfeld A. Die Russland Deutschen. Gestern und heute. – Köln, 1992. – S. 71. ¹²Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995. – С. 53. ¹³Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 47. ¹⁴Бобылева С., Бочарова Н. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Екатеринославщине. // Региональное і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 241 – 243. ¹⁵Дружинина Е. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970. – С. 140. ¹⁶Писаревский Г. Журнал Министерства государственных имуществ. – 1854. – VIII. – С. 66 – 67. ¹⁷ПСЗ, I. – № 19492. ¹⁸Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – С. 39 – 41. ¹⁹Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С. 55 – 56. ²⁰Журнал Министерства внутренних дел (далі – ЖМВД). – 1837. – Кн. 26. – С. 449 – 450. ²¹Клаус А. Вказ. праця. – С. 22

– 26. ²²ПСЗ, II. – № 1841. ²³Дніпропетровський обласний державний архів. – Ф. 383. – Оп. 29. – Спр. 161. – Арк. 40. ²⁴Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в. – М., 1976. – С. 267. ²⁵Наулко В.І. Вказ. праця – С. 48.

Наталія РУДНИЦЬКА
Житомир

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ХЕДЕРІВ НА ВОЛИНІ у XIX – на початку XX століття

Хедери були початковими навчальними закладами євреїв Волинської губернії у XIX – на початку XX ст. Назва “хедер” з’явилася у XIII ст. в Німеччині. Термін “хедер” (нім. “кімната”) означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань. Вони вперше були засновані в 63 р. до н.е. з ініціативи раббі Йегошуа бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов’язкову присутність меламедів в кожному місті і навчання дітей з шести – семирічного віку.

У Волинській губернії єврейська традиційна освіта була засобом збереження єврейства в умовах Південно-Західного краю Російської імперії. До середини XIX ст. освіта євреїв майже не контролювалася царським урядом і навчанням дітей займалися меламенти – початкові вчителі. Хедери існували приватні (за оплату, платили за навчання батьки) та громадські (безкоштовні). Громадські – влаштовувалися для найбільш бідних дітей і сиріт, утримувалися за рахунок єврейських общин. Багаті євреї запрошували меламедів додому. Навчання коштувало недешево. На початку XX ст. вартість його складала від 9 крб. до 62 крб.¹

Меламенти не отримували спеціальної підготовки і для відкриття хедера до 40-х років XIX ст. не вимагалось ніякого дозволу, тому відкрити його міг кожен. Про відношення єврейських громадян до меламедів писала “Недельная хроника Восхода”: “У Житомирі неможливо вийти в суботу з парасолькою, не ризикуючи бути ображеним серед вулиці невігласами-грубіянами; тут варто розпустити плітки про дружину одного меламеда, яка начебто купила м’ясо, не обкладене такою, щоб батьки відібрали всіх дітей у меламеда; тут кореспонденту, який оголосив загальновідомий факт безкарного побиття одним меламедом своїх учнів, піднімають справжній скандал на одній з найбагатолюдніших вулиць...”²

Більшість меламедів жили дуже бідно. Навчанням дітей вони займалися тому, що іншим шляхом не могли прогодувати сім’ю. Про них говорила народна мудрість: “Стати меламедом і померти ніколи не пізно”. Дослідник хедерів Волині І.Шульковський на початку XX ст. писав: “Максимальна середньорічна заробітна платня (446 крб) – у Рівному; мінімальна (185 крб) – у Торчині, 59 меламедів мають річну зарплатню від 55 крб. до 300 крб. і тільки 47 осіб заробляють більш 300 крб. щорічно. Таку злиденну оплату меламед отримує за 7 – 8 годин важкої щоденної праці, не має навіть канікулярного відпочинку. Перерва на час осінніх і весняних єврейських свят у нього витрачається на приниження праці вербовки учнів...”³ Навчання велося найчастіше у непристосованих, брудних приміщеннях.

Дитина стикалася з нужденним життям від народження, а коли вона йшла в хедер, то часто бачила, що “сам вигляд класної кімнати, – писав відомий єврейський педагог і літератор Абрам Паперна – випускник Житомирського рабинського училища, – міг викликати смуток у найбільш невибагливого щодо етики і комфорту учня. Досить велика кімната з відсирілими і почорнілими стінами, прогнилою підлогою і стелею, освітлена одним вікном, скло якого склеїли з осколків, була житлом меламеда. В ній знаходилися велика піч, полиця з кухонним посудом, ліжко, колиска для немовляти й інші господарські речі. В кімнаті копошилися діти меламеда, походжали представники тваринного царства в особі годувальниці – кози, курей і півня. Власне хедер складався з “червоного” кутка, де на високому м’якому стільці сидів “ребе”..., по боках від нього стояли дві довгі лавки для учнів... Прийоми навчання були примітивними...”⁴

Ніхто з меламедів не задумувався над проблемами збереження здоров’я дітей. Заняття іноді продовжувались по 10 – 11 годин. Умови навчання єврейських дітей в хедерах надзвичайно хвилювали освітянських діячів Волині. Лев Біншток – викладач Житомирського рабинського училища наголошував: “Взагалі хедери є плодоносне джерело заразних хвороб для дітей, так що коли яке-небудь дитя має кір, краснуху, коклюш і т.д., то зараза буває такою сильною, що в короткий час весь хедер спустошується, тому що ніде не буває такої брудноти і такої тісноти як в дардеке-хедерах (хедери для абетки)”⁵.

Законом від 1 березня 1893 р. були встановлені вимоги щодо гігієнічних умов роботи хедерів. Розмір навчальної кімнати повинен був відповідати нормі – 1/2 куб сажень на учня. В приміщенні хедера не повинно було бути ніяких предметів, крім класних меблів та учнівських речей, не дозволялося жити ні меламедам, ні членам його сім’ї. На стіні класної кімнати повинно було висіти свідоцтво на звання меламеда і список учнів, які там навчалися. Прикрашати приміщення хедерів портретами єврейських діячів заборонялося⁶.

Але і на початку XX ст. умови навчання істотно не змінилися, бо вони були обумовлені важким соціально-економічним становищем єврейського населення Волині.